

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

ЗАСТОСУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ

Ковна У.С.,

к.ю.н., асистент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівський національний університет імені Івана Франка

Дана стаття присвячена дослідженню імплементації міжнародного законодавства і реформування національної системи правосуддя для неповнолітніх.

Конвенцію про права дитини, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року. Проте державна політика України розглядає дитину не як суб'єкта власних прав, а лише як об'єкт захисту. Бракує інформації про зафіксовані порушення прав дітей, які зіткнулися з правоохоронною системою та системою виконання покарань.

Ключові слова: Конвенція, дитина, неповнолітній, кримінальне провадження.

Kovna U.S. / ПРИМЕНЕНИЕ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ УКРАИНЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ЗАЩИТЕ ПРАВ РЕБЕНКА / Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Украина

Данная статья посвящена исследованию имплементации международного законодательства и реформирования национальной системы правосудия для несовершеннолетних.

«Мировой конституцией прав ребенка» называют Конвенцию о правах ребенка, принятую Генеральной Ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года. Однако государственная политика Украины рассматривает ребенка не как субъекта собственных прав, а лишь как объект защиты. Не хватает информации о зафиксированных нарушениях прав детей, которые столкнулись с правоохранительной системой и системой исполнения наказаний.

Ключевые слова: Конвенция, ребенок, несовершеннолетний, уголовное производство.

Kovna U.S. / USING IN UKRAINE CRIMINAL PROCEEDINGS THE INTERNATIONAL LEGISLATION PROTECTING THE RIGHTS OF THE CHILD / Lviv national university named Ivan Franco, Ukraine

To studying implementation the international laws and to reforming the national juvenile justice dedicate this article.

The world constitution of the child rights is named «The Convention of the child rights», which has been accepted by General assembly of the United Nations on November, 20th, 1989.

However, the state policy of Ukraine not considers the child as the subject of their own rights, but only as an object of protection. There are no enough information about violation the rights of children who are faced with the law enforcement system and the penal system.

During the 2010-2015 government initiated to adopting a new legislative initiatives in national legislation, which are aimed at better reflecting norms of «The Convention of the child rights» in line with the recommendations Committee of the child rights. The laws dealt with issues adoption, social security the families with children, children property, refugee status, registration a newborn child, combating human trafficking, the rights of people with disabilities, the rights of the child in criminal proceedings, and other matters.

However, there are no observed systematic and consistent steps in this area, as well as the real progress on the recommendations Committee of child rights (p. 9) and no adoption a comprehensive Law of the child rights. In addition, changes mostly occur at the level of Presidential Decrees, which are almost equivalent to the laws in the Ukrainian Constitution, but are not constant and provide as the laws for fewer opportunities the public comment and a less transparent procedures.

Key words: Convention, child, juvenile, criminal proceedings.

Протидія підліткової злочинності є однією з найбільш нагальних проблем реалізації кримінально-правової політики держави. Цим обумовлюється актуальність наукових досліджень у даній сфері, а також суспільна значимість розкриття та застосування норм, що закріплені у документах міжнародного значення щодо правопорушень, вчинених неповнолітніми. Пріоритетом є також охорона прав і законних інтересів цієї категорії осіб, визначення змісту кримінально-процесуальних правовідносин держави і неповнолітньої особи, використовуючи іноземний досвід та законодавство.

Сучасне законодавство України та відповідні державні програми декларують широкі гарантії захисту та розвитку дитини. Втім, будь-яка діяльність у цій сфері має ґрунтуватися на загальному дотриманні прав людини та прав дитини, чого, на жаль, не відбувається. Це підтверджують й рекомендації Комітету ООН з прав дитини щодо періодичних доповідей України.

Різні аспекти злочинності неповнолітніх досліджувались у працях учених радянської доби та сучасних вітчиз-

няних науковців. Щодо українських та російських правників, які вивчали саме кількісно-якісні показники, причини та заходи для запобігання злочинності неповнолітніх у країнах ЄС, то серед них можна виділити наукові надбання І. І. Андріїва, О. М. Ведерникової, С. Ф. Денисова, Г. В. Дідківської, Т. С. Жукової, М. О. Карпенко, В. М. Кігаса, Е. Б. Мельникової, Г. М. Христової, Н. С. Юзікової.

Відсутність в українській науці спеціальних комплексних кримінально-процесуальних порівняльних досліджень щодо протидії підліткової злочинності в країнах – членах ЄС, застарілість та неефективність сучасних підходів до застосування міжнародних стандартів захисту прав дітей в Україні, доказом чому є прийняття нової Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [1], актуалізує розгляд європейського досвіду запобігання злочинності неповнолітніх.

Метою статті є науково-теоретичний аналіз міжнародних норм та рекомендацій щодо формування соціально прийняттого простору для розвитку особистості дитини,

захисту її прав та інтересів і запобігання злочинності неповнолітніх.

Досить тривалий час до думок дитини не прислухались, бо вважали їх незрілими та нерациональними. Дорослі мали повну владу над дітьми, а дітям нічого не залишалось, як сприймати все це як належне, адже необізнаність про права та обов'язки дітей завжди залишається актуальною проблемою нашого суспільства. З плином часу ситуація поступово змінювалась. На початку XX століття права дитини розглядалися, в основному, як засоби захисту від рабства, дитячої праці, торгівлі дітьми, проституції неповнолітніх, повної влади батьків, економічної експлуатації. У зв'язку з цим Ліга Націй (прообраз ООН) у 1924 році прийняла Женевську декларацію прав дитини. Після другої Світової Війни ООН (створена у 1945 році) прийняла у 1948 році Загальну декларацію прав людини, в якій зазначалося, що діти повинні бути об'єктом особливого нагляду і охорони.

Прийнята у 1959 році ООН Декларація прав дитини мала декілька коротких декларативних статей, програмних положень, які закликали батьків, окремих осіб, місцеву владу й уряд визнати викладені в ній права та свободи й дотримуватися їх. Це були 10 соціальних й правових принципів, які значно вплинули на політику держав і людей в усьому світі [2]. Однак, Декларація не зобов'язує, не має певної обов'язкової сили, це лише рекомендація. Нові часи, погіршення статусу дітей, вимагали більш конкретних законів й заходів, міжнародних договорів щодо захисту і забезпечення прав дитини.

«Світовою конституцією прав дитини» називають Конвенцію про права дитини, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року [3]. З тих пір Конвенцію ратифікували уряди всіх країн, за винятком Сомалі та Сполучених Штатів Америки.

Метою цієї Конвенції є встановлення стандартів для захисту дітей від зневаги та образ, які вони відчувають щодня в усіх країнах. Тут беруться до уваги різні культурні, політичні та економічні особливості держав, що є дуже важливим фактором. Основою та змістом цього документа є права дитини.

У всіх державах Конвенція ООН про права дитини виконується по-різному із врахуванням особливостей та менталітету населення кожної держави. Але об'єднує усі держави повага до дитини, її прав та інтересів, турбота і любов.

Вона проголошує фундаментальні права і свободи дитини, а також враховує її потреби у спеціальній допомозі та захисті, зважаючи на особливу вразливість дитини [3]. Це була перша міжнародна угода про права людини, яка врахувала громадянські, політичні, економічні і культурні права в одному документі.

Конвенцію ратифікувала найбільша кількість країн світу у порівнянні з іншими міжнародними документами. Відповідно до ст. 44, усі вони повинні періодично – раз на чотири роки – звітувати про прогрес у впровадженні цього міжнародного правозахисного інструменту, а також про виклики, які унеможливають повне забезпечення захисту прав дитини. В Україні Конвенція була ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 року та набрала чинності 27 вересня 1991 року.

Державні доповіді подаються спеціально для цього утвореному в 1991 році органу – Комітету ООН із прав дитини (далі – Комітет). До складу Комітету входять 18 незалежних експертів, яких обирають країни-учасниці строком на чотири роки. У виборі експертів зважають на справедливе географічне представництво, а також на те, щоб представити основні правові системи. Кожна країна має право висунути свою кандидатуру для роботи в Комітеті. Ключовою вимогою до кандидата є його/її «високі моральні якості» та компетентність у сфері впливу Конвенції [4].

До слова, Україна жодного разу за 20 років не висувала свого кандидата для роботи в Комітеті. Комітет збирається тричі на рік для аналізу виконання країнами Конвенції та Факультативних протоколів до неї. Лише країни, які ратифікували Конвенцію, розглядаються в межах роботи Комітету.

За результатами розгляду експерти Комітету формулюють свої заключні зауваження та рекомендації, які можуть слугувати ключовою одиницею виміру стану захисту прав дитини в країні як для можновладців на рівні прийняття рішення, так і для практиків, що працюють безпосередньо з дітьми [5].

Важливо додати, що невиконання зазначених рекомендацій не тягне за собою обов'язкових санкцій, окрім негативного іміджу для країни, а також факту існування одних і тих самих проблем, що стосуються дітей, від звіту до звіту.

Примітно, що в заключних рекомендаціях, сформульованих у 2011 році, Комітет висловив жаль із того приводу, що більшість рекомендацій, наданих Україні у 2002 році, так і залишилися невиконаними.

Ще у 2008 році Урядом було підготовлено і подано на розгляд Комітету третю і четверту об'єднану Державну доповідь [4], у якій висвітлене становище різних груп дітей, що перебувають на території України, законодавче підґрунтя для їхнього захисту, наведена статистична інформація, а також приклади ситуацій порушення прав дитини.

Проте, очевидно, що бракує інформації про зафіксовані порушення прав дітей, які зіткнулися з правоохоронною системою та системою виконання покарань. Жодного прикладу, який би свідчив про будь-які зловживання під час допитів, застосування сили або будь-якого іншого тиску. Хоча практика показує, що таких випадків чимало [5].

Не наведено також прикладів практики застосування норми, яка передбачає, що «затримання та взяття під варту як запобіжний захід можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у виняткових випадках, коли це викликається тяжкістю злочину, у вчиненні якого він обвинувачується» [6].

Було зазначено, що, незважаючи на спроби реформування правосуддя для неповнолітніх, країна ще не має всеохоплюючої системи правосуддя для неповнолітніх, а та, що є, вимагає глибокої реформи правоохоронних органів і судової системи.

Окремо було порушено питання віку кримінальної відповідальності дітей, обумовлене наданою в Державній доповіді інформацією стосовно практики утримання дітей віком 11–14 років у закритих виправних установах та установах тимчасового перебування. «Неповнолітні правопорушники віком від 11 до 14 років за рішенням суду виховуються і навчаються в загальноосвітніх школах соціальної реабілітації. На сьогодні в Україні функціонує 11 шкіл такого типу, підпорядкованих Міністерству освіти та науки України, у яких утримуються 270 вихованців» [4]. Як наслідок – рекомендація Україні «розглянути можливість закриття шкіл соціальної реабілітації».

За висновками національних та міжнародних експертів, зокрема Комітету ООН з прав дитини, законодавство України про права дитини залишається невідповідним положенням міжнародних договорів, насамперед, Конвенції ООН про права дитини та її Факультативних протоколів. Державна політика розглядає дитину не як суб'єкта власних прав, а лише як об'єкт захисту. Багато норм законодавства щодо прав дитини залишаються декларативними, не всі права дитини, визначені Конвенцією, забезпечені відповідними законами. Відповідно, чимало проблем виникає на рівні і правозастосування, і формування державної політики в цій сфері.

Комітетом було позитивно відмічено наявність Міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства, але викликало занепокоєння те, що Міжвідомча комісія не є постійним

органом (а тимчасовим консультативним, дорадчим органом) й у процесі формування та реалізації державної політики в інтересах дитини зводиться до обміну інформацією з окремих питань.

Необхідність створення системи ювенального правосуддя як це передбачено у Національному плані дій в інтересах дітей, втілилась у Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх відповідно до стандартів окреслених у Мінімальних стандартних правилах ООН про здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекинські правила), Керівних принципах ООН щодо запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські принципи), Правилах ООН щодо неповнолітніх, позбавлених волі [4].

Особливу увагу Ер-Рядські принципи звертають на політику, спрямовану на запобігання зловживанню алкоголем, наркотиками та іншими речовинами. Школи повинні виконувати роль базових і довідкових центрів для надання медичної, консультативної й іншої допомоги молодим людям, зокрема тим із них, хто в ній особливо має потребу і став жертвою жорстокого поводження, позбавлений уваги і зазнає переслідувань та експлуатації [7].

Особливе місце у Правилах ООН посідає формування кваліфікованого складу спеціалістів: вихователів, інструкторів виробничого навчання, працівників соціальних служб, психіатрів та психологів, які повинні використовувати усі виправні, виховні, духовні та інші можливості й форми допомоги, що визнаються доцільними для досягнення виховної мети.

Для того, щоб з'ясувати реальний стан речей і зіставити правдиві факти з тими, що публікуються у звітах українського уряду, представники українських громадських організацій провели аналіз ситуації, на підставі якого у листопаді 2009 року ними було підготовлено Альтернативний звіт про виконання Україною міжнародних зобов'язань [8]. Це була відповідь на Національну доповідь про реалізацію Україною положень Конвенції ООН з прав дитини, представлену Урядом країни. І якщо в урядовому звіті йшлося в основному про неймовірні успіхи у виконаній роботі, то громадські організації акцентували увагу на проблемах, які залишаються невирішеними.

Своє бачення проблем представники українських НГО представили у червні 2010 року на слуханнях Комітету в Женеві. Активісти громадських організацій відповіли Комітету ООН на питання про державну політику дотримання прав дитини, охорони здоров'я, освіти та дітей-сиріт. За підсумками слухань Комітет ООН сформулював наступні питання до українського уряду:

- підходи загальнодержавної політики до прав дитини у вигляді «охорони дитинства» замість ставлення до дитини як до суб'єкта прав;
- відсутність включення дітей у процеси розробки та впровадження державної політики щодо дітей на різних рівнях;
- нерегулярність і певна закритість державних досліджень стану дотримання прав дитини;
- відсутність незалежного інституту захисту прав дитини;
- негативні тенденції розвитку ювенальної юстиції, а саме вплив на політику держави громадських і релігійних організацій, які активно пропагують фізичні форми покарання дитини в сім'ї, жорсткіше покарання для дітей, залучених до злочинної діяльності, і т.д.;
- стан і статус дітей, які шукають притулок, що знаходяться на території України без супроводу дорослих і залишаються поза увагою державної політики та законодавства;
- прогалини у дотриманні права на освіту, зокрема дошкільної;
- жорстоке поводження з дітьми;
- невідповідність міжнародним стандартам процедури усиновлення;

– питання розукрупнення і дезінституалізації державних інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і перехід до сімейних форм виховання [8].

У 2010 році Міністерство юстиції України активізувало роботу в процесі реформування ювенальної юстиції. Внаслідок «антиювенальних рухів», що базуються на необгрунтованій критиці з боку низки релігійних організацій та «православної громадськості», які виступають проти посилення прав жінок та дітей, вбачаючи в цьому руйнування патріархальної ідеології та взаємовідносин, процес формування ювенальної юстиції було загальмовано на деякий час, а також відбулася трансформація терміна «ювенальна юстиція» у «кримінальну юстицію щодо неповнолітніх». Процес було відновлено у 2011 році, коли Указом Президента України від 24 травня 2011 року було схвалено Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [1]. Задля реалізації цієї Концепції Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 року розроблено та затверджено план заходів [9]. Також в останні роки створено декілька робочих груп та рад, що опрацьовують різні аспекти реформування кримінальної юстиції щодо неповнолітніх. Зокрема, Консультативна рада з питань ювенальної юстиції, робоча група з питань реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо дітей в Україні, робоча група з розроблення проекту Концепції реформування кримінальної міліції у справах дітей, координаційна нарада з питань розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх.

Незалежно від назви запропонована Концепція не є оптимальним кроком у створенні системи ювенальної юстиції, оскільки не враховує комплексно інтереси дітей. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України містить низку нововведень, які піднімають гарантії захисту прав та інтересів дитини потерпілої від насильства та свідка правопорушень на принципово вищій рівень. На сьогодні Кримінальний кодекс України передбачає альтернативні види покарань. Механізм їх виконання передбачений Законом України «Про пробацію», який набрав чинності 27 лютого 2015 року та вводиться в дію через шість місяців. Згідно з прийнятим Законом коло повноважень служби пробації значно розширюється порівняно з повноваженнями, які виконуються на теперішній час кримінально-виконавчою інспекцією. Єдиного мінімального віку кримінальної відповідальності не запроваджено: згідно Кримінального кодексу України кримінальній відповідальності підлягають особи з 16 років, а у виключних випадках – з 14 років.

Перебування дитини у режимному закладі без відповідного рішення суду – це грубе порушення ст. 63 Конституції України та ст. 37 Конвенції ООН про права дитини, відповідно до яких обмеження прав і свобод людини можливе лише за рішенням суду. Це неприпустимо – саджати дитину у в'язницю за заявою батьків або направленням управління освіти. Тому, Постановою Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 року [10] ліквідовано 4 школи соціальної реабілітації, що є непогано, оскільки ці центри є закритими закладами і обмежують свободу дитини, яка не досягла віку кримінальної відповідальності. Разом з тим, альтернативні послуги для дітей, які мають проблеми у поведінці, не створюються і не проводиться системна підготовка педагогічних працівників до роботи з дітьми із девіантною і делінквентною поведінкою.

Відбулися зміни і в нормативно-правовому забезпеченні прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом. Зокрема новий Кримінальний процесуальний кодекс України, містить окрему главу 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх», а також спеціальні статті, якими встановлюються додаткові гарантії забезпечення прав неповнолітніх, які опинились у конфлікті із законом.

Із метою однакового застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм кримінального процесуального законодавства, уникнення неоднозначного його тлумачення під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ 18 липня 2013 року видав Лист, до якого додана Інструкція про порядок складання звіту про неповнолітнього, обвинуваченого в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх [11].

Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини у 2012 році було розпочато роботу національного превентивного механізму – системи регулярних відвідувань місць несвободи і надання рекомендацій для поліпшення умов тримання та поведінки з особами, які там знаходяться.

Одним із завдань Департаменту з питань реалізації національного превентивного механізму, створеного у 2012 році в Секретаріаті Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, є комплексний моніторинг прав дітей, проведення системних досліджень і узагальнення даних про жорстоке або таке, що принижує гідність, поведінки з дітьми, включаючи випадки насильства в стаціонарних закладах, де діти позбавлені або частково обмежені у свободі чи перебувають під опікою держави [12]. Національний превентивний механізм є актуальним і важливим інструментом в аспекті вдосконалення моніторингу дотримання прав та умов перебування дітей у приймальниках-розподільниках для дітей органів внутрішніх справ, СІЗО, спеціальних виховних установах, школах соціальної реабілітації тощо.

Також необхідно зазначити, що з 2010 року триває реалізація Українсько-канадського проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні», що активно сприяє органам державної влади у створенні кримінальної юстиції, дружньої до дитини [13]. Проект сприяє розробці законодавства та політики у сфері кримінальної юстиції щодо неповнолітніх. У рамках Проекту здійснюється підвищення кваліфікації фахівців, які працюють із дітьми у конфлікті із законом, зокрема суддів, працівників органів внутрішніх справ, пенітенціарної

служби, соціальних служб (служби у справах дітей та центрів соціальних служб у справах сім'ї, дітей та молоді). Проект сприяє розробці і впровадженню на місцевому рівні моделей роботи з дітьми, які вчинили правопорушення, а також ініціатив, спрямованих на вдосконалення роботи з профілактики правопорушень, що базуються на міжнародних стандартах щодо систем юстиції для неповнолітніх.

Захист дітей, забезпечення їх повноцінного розвитку – проблема національного значення, яка повинна розглядатися і розв'язуватися в різних контекстах: історичному, соціологічному, культурологічному, демографічному, педагогічному і, безумовно, юридичному. Мова йде про закріплення певними законами та іншими нормативно-правовими актами чітко визначених правил, норм, стандартів і вимог щодо організації життєдіяльності дитини. Ратифікувавши основні міжнародні документи з прав дитини, Україна взяла на себе зобов'язання вжити всіх заходів (законодавчих, адміністративних і просвітницьких) щодо захисту дітей від насильства у всіх його проявах, недбалого піклування.

Протягом 2010–2015 років державою було ініційовано прийняття нових законодавчих ініціатив, які спрямовані на краще відображення норм Конвенції про права дитини у національній нормативно-правовій базі, що відповідає Рекомендаціям Комітету з прав дитини. Прийняті закони стосуються питань усиновлення, соціального забезпечення сімей з дітьми, майна дітей, отримання статусу біженця, реєстрації новонародженої дитини, протидії торгівлі людьми, дотримання прав людей з інвалідністю, прав дитини у кримінальному провадженні та інших питань. Однак не спостерігається системних та послідовних кроків у цій сфері, а також реального просування Рекомендації Комітету з прав дитини (п. 9) щодо прийняття комплексного Закону про права дитини. Крім того, зміни переважно впроваджуються на рівні Указів Президента, які майже рівноцінні законам за діючою Конституцією, однак не є такими сталими, як закони, та передбачають менші можливості для громадського обговорення та менш прозорі процедури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 року № 597/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>
2. Декларація прав дитини 1959 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_384.
3. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021
4. Моніторинг виконання українською державою заключних спостережень Комітету ООН з прав дитини за результатами третьої та четвертої об'єднаної доповіді України (2011 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://la-strada.org.ua/ucp_mod_library_download_300.html
5. Права людини в Україні 2013. Узагальнена доповідь правозахисних організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua>.
6. Веснянка О. Діти у конфлікті з законом – злочинці назавжди? / О. Веснянка // Українська правда життя. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://life.pravda.com.ua/society/2013/07/18/134049/view_print/
7. Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх ООН (Ер-Ріядські) від 14 грудня 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_861
8. Права людини в Україні 2009–2010 роки XXIV. Проблемні питання дотримання прав дитини в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1298365350>
9. Загальнонаціональна програма «Національний план дій щодо виконання Україною Конвенції ООН про права дитини до 2016 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>
10. Деякі питання функціонування шкіл соціальної реабілітації : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 року № 847 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/847-2013-%D0%BF>
11. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>
12. Звіт Уповноваженого Президента України з прав дитини про проведену роботу у I півріччі 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/29367.html>
13. Проект «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://youthjustice.org.ua/about.html>